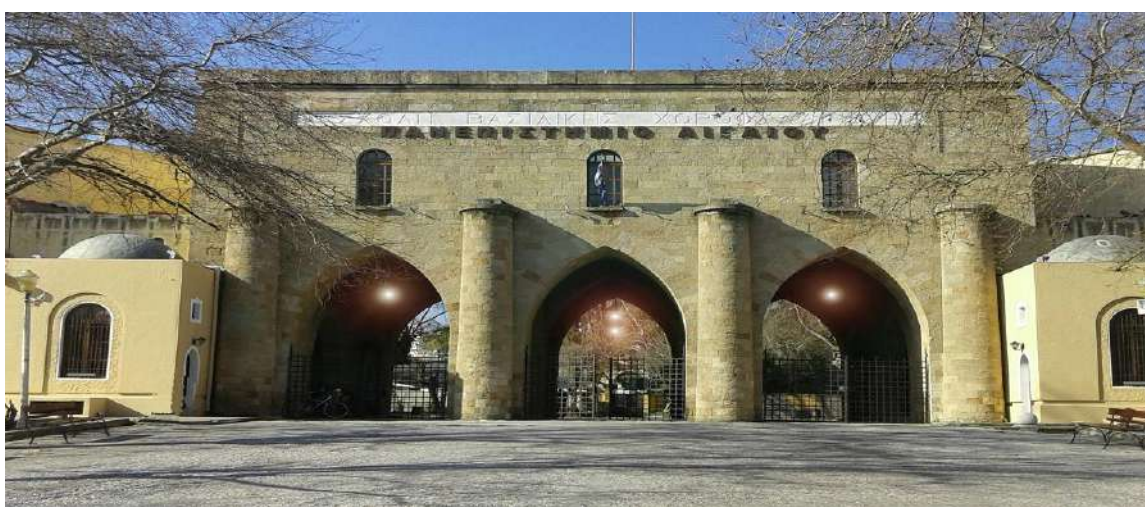

Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών

υπό την αιγίδα της
Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας

2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης

«Εκπαίδευση και κοινωνία στην εποχή της κρίσης»

Ρόδος, 20 - 22 Μαΐου 2016
<http://socedu2016.aegean.gr/>

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Επιμ.: Χρυσή Βιτσιλάκη & Διονύσης Γουβιάς

Χρυσή Βιτσιλάκη & Διονύσης Γουβιάς
Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης:
«Εκπαίδευση και κοινωνία στην εποχή της κρίσης»

Copyright © 2018 | Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού / Ρόδος, 2018.

ISBN | 978-618-81027-7-4

Σχεδιασμός & Σελιδοποίηση: Διονύσης Γουβιάς.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου με τον Ν. 100/1975, χωρίς την άδεια του κατόχου των πνευματικών δικαιωμάτων. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, της σελιδοποίησης, του εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής του βιβλίου με φωτοτυπίες, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του Ν. 2121/1993, χωρίς την προαναφερόμενη άδεια.

Πανεπιστήμιο Αιγαίου / Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού.

Λεωφόρος Δημοκρατίας 1, 85132 Ρόδος.
Τηλ.: (22410) 99147, 99130, 99135.
Fax: (22410) 99196.
e-mail: dgounias@aegean.gr.

Ας ονειρευτούμε ένα διαφορετικό Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στην εποχή της κρίσης

Χάλαρη Μαρία, Doctor of Education in the field of Sociology of Education, UCL Institute of Education, University College London, maria.chalari.14@alumni.ucl.ac.uk

Περίληψη

Η σημερινή κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα έχει συμβάλει στη δημιουργία μιας όλο και πιο σύνθετης κοινωνίας, την καλλιέργεια έντονου κλίματος αβεβαιότητας στο λαό, και την αίσθηση ενός απρόβλεπτου μέλλοντος. Ωστόσο, έχει φέρει στο φως νέες τάσεις και δυνατότητες. Πιθανόν να καταφέρουμε να λάβουμε γνώση αυτών των νέων τάσεων και δυνατοτήτων, αν καταφέρουμε να παρακάμψουμε τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης, και προσπαθήσουμε να βρούμε χώρο για νέες ιστορίες, έναν άλλο τρόπο σκέψης, και μια έννοια της ελπίδας. Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι σε θέση να προσφέρει τόσο αυτό το νέο τρόπο σκέψης, όσο και την ίδια την ελπίδα.

Παρά τον τεράστιο αριθμό μελετών που εστιάζουν στην τρέχουσα κρίση στην Ελλάδα, λίγα είναι γνωστά σχετικά με το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι εκπαιδευτικοί και η εκπαίδευση γενικότερα στην αντιμετώπιση ορισμένων από τις καταστροφικές συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Η έρευνά μου βασίζεται σε μια σειρά από ημιδομημένες συνεντεύξεις που διεξήχθησαν τον Οκτώβριο του 2014. Οι συνεντεύξεις αυτές έδωσαν σε δεκαέξι εκπαιδευτικούς την ευκαιρία να σκεφτούν και να προβληματιστούν σχετικά με το πως βιώνουν τις επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση αλλά και στην προσωπική τους ζωή, καθώς και να ονειρευτούν τις δυνατότητες που ενδεχομένως προδιαγράφονται για το μέλλον.

Η έρευνα μου δηλαδή, περνάει τα όρια μιας εμπειρικής αναλυτικής μελέτης και διερευνά πώς τα πράγματα θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά. Συγκεκριμένα, βασίζεται σε μια επιστημολογία της οπτικής (standpoint epistemology), σε μια οπτική της ελπίδας, πέρα και ενάντια στον αυτοκαταστροφικό λόγο της απελπισίας που δεσπόζει στο σημερινό πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης και της δημόσιας ζωής, και δεν προσφέρει έναν τελικό απολογισμό συμπερασμάτων, αλλά ένα σύνολο σημείων εκκίνησης για σκέψη, δράση και περαιτέρω έρευνα.

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται στο ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η εκπαίδευση, σύμφωνα με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, στην προετοιμασία των νέων για έναν κόσμο διαρκώς μεταβαλλόμενο, και παρουσιάζει τους τρόπους μέσω των οποίων θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι μπορούμε να αξιοποιήσουμε τα δυνατά στοιχεία του παρόντος εκπαιδευτικού συστήματος, προκειμένου να δημιουργήσουμε ένα σύστημα ικανό να προωθήσει την αντιμετώπιση των δύσκολων συνθηκών που έχουν επιφέρει οι πρόσφατες κοινωνικές αλλαγές. Σε περιόδους έντονης μεταβατικότητας και κινητικότητας, τα εκπαιδευτικά συστήματα καλούνται να βρουν ισχυρές και επείγουσες απαντήσεις, και να προετοιμάσουν τους μαθητές να σκέφτονται πιο κριτικά και δημιουργικά για το μέλλον. Μέσα από την έρευνα αυτή, προσπαθώ να μεταφέρω ένα θετικό μήνυμα, το οποίο πιθανόν να βοηθήσει τους εκπαιδευτικούς να ξανασκεφτούν θέματα που αφορούν τη διδασκαλία, τη μάθηση και τον σκοπό της ίδιας της εκπαίδευσης, και να ενθαρρύνουν τη δημιουργία πρακτικών και ελπιδοφόρων στρατηγικών για ένα διαφορετικό και καλύτερο μέλλον.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αποτελείται από τέσσερα μέρη, κάποια από τα οποία περιλαμβάνουν επιμέρους ενότητες. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζεται το πλαίσιο και οι σκοποί της έρευνας της οποίας μέρος παρουσιάζεται σε αυτή την εισήγηση. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται το ελληνικό κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, μια ενδεικτική επισκόπηση της σχετικής με το θέμα ερευνητικής δραστηριότητας, οι σκοποί της έρευνας, το θεωρητικό της πλαίσιο, καθώς και τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία επικεντρώνεται η παρούσα εισήγηση. Στο δεύτερο μέρος περιγράφεται η μεθοδολογία της έρευνας. Συγκεκριμένα, γίνεται συνοπτική αναφορά στις οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές, στην ερευνητική προσέγγιση, στις τεχνικές συλλογής δεδομένων, στο πεδίο το οποίο διεξήχθη η έρευνα και στα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας, καθώς και στα δεοντολογικά ζητήματα που προέκυψαν. Στο τρίτο μέρος, παρουσιάζονται συνοπτικά οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης και τα δυνατά στοιχεία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Τέλος, στο τέταρτο μέρος γίνεται μια σύνοψη των κυριότερων συμπερασμάτων.

2. Πλαίσιο και σκοποί της έρευνας

2.1. Κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο

Τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα βρίσκεται στη δίνη σημαντικών πολιτικών και οικονομικών αλλαγών. Η χώρα αντιμετωπίζει μια σοβαρή οικονομική κρίση και οδηγείται κάθε μέρα όλο και πιο βαθιά στην ύφεση. Αντιμετωπίζει επίσης, μια προσφυγική κρίση που εγείρει έντονη ανησυχία για το μέλλον, κρίση αξιών, και κρίση ταυτότητας. Όλα αυτά έχουν συμβάλει στη δημιουργία μιας όλο και πιο σύνθετης κοινωνίας, στην καλλιέργεια έντονου κλίματος αβεβαιότητας στους πολίτες και κυρίως στους νέους, και στην αίσθηση ενός απρόβλεπτου μέλλοντος.

Η τρέχουσα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα έχει σημαδέψει κάθε πτυχή της ελληνικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών, των πολλαπλών πολιτικών αναδιαρθρώσεων, της αβεβαιότητας, και των αυστηρών μέτρων λιτότητας, έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό, και στα ήδη υπάρχοντα προβλήματα του έχουν προστεθεί ακόμα περισσότερα (Ασκούνη, 2013, Paraskevoopoulos & Morgan, 2011).

Το 2010, και σύμφωνα με το Νόμο 3833/2010 («Προστασία της Ελληνικής οικονομίας - Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης»), η κυβέρνηση μείωσε τον ετήσιο προϋπολογισμό όλων των υπουργείων, συμπεριλαμβανομένου του Υπουργείου Παιδείας, κατά 10%. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα από το 2011 και μετά να κλείσουν περισσότερα από 1000 σχολεία, αναγκάζοντας δασκάλους και καθηγητές να μείνουν εκτός εργασίας, ωθώντας μαθητές σε υπερπλήρεις αίθουσες διδασκαλίας και απαιτώντας από αυτούς να κάνουν καθημερινά μεγάλες αποστάσεις για να πάνε σε σχολεία γειτονικών χωριών και πόλεων (Education in crisis, 2014). Δημιούργησε επίσης πολλά άλλα προβλήματα, όπως τεράστιες περικοπές στους μισθούς των δασκάλων, μείωση των ήδη περιορισμένων πόρων των σχολείων, μείωση των προγραμμάτων παρέμβασης για τα σχολεία με μεγάλο αριθμό μαθητών από οικογένειες μεταναστών (Christodoulakis et al, 2011, Paraskevoopoulos & Morgan, 2011).

Μέχρι το 2013, οι εκπαιδευτικές δαπάνες μειώθηκαν κατά 33% του ετήσιου προϋπολογισμού και στα χρόνια που ακολούθησαν υλοποιήθηκαν επιπλέον περικοπές

που έφτασαν μέχρι και το 14%. Οι προβλέψεις για τα επόμενα χρόνια, είναι ακόμα πιο δυσοίωνες και αν αυτές οι προβλέψεις γίνουν πραγματικότητα, δεν θα υπάρχουν χρήματα για να καλύψουν βασικές δαπάνες των σχολείων όπως θέρμανση, ανανέωση βιβλιοθηκών, υποδομές νέας τεχνολογίας, διορισμός διδακτικού προσωπικού (Charamis & Kotsifakis, 2015).

Ο αντίκτυπος της κρίσης στην ελληνική εκπαίδευση αποτελεί σοβαρή απειλή για τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές και τις οικογένειές τους, καθώς και για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας (Zambeta & Kolofousi, 2014). Ακριβώς όπως στην Ιταλία (Innes, 2013) ή την Ισπανία (Canadell, 2013), η κοινωνική και οικονομική κρίση στην Ελλάδα έχει συμβάλει σε μια δραματική επιδείνωση στην προσωπική και επαγγελματική ευημερία χιλιάδων εκπαιδευτικών και μαθητών, και σε σοβαρή αύξηση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων λόγω των σοβαρών και καταστροφικών επιπτώσεων της κρίσης στην ποιότητα της εκπαίδευσης και στην πρόσβαση σε αυτήν για όλους.

Στους δύσκολους καιρούς έντονης μεταβατικότητας και κινητικότητας που ζούμε στην Ελλάδα, ο εκπαιδευτικός θεσμός, καλείται να ασκήσει καθοριστικό ρόλο στη προετοιμασία των μαθητών για το νέο κοινωνικό και πολιτιστικό τους περιβάλλον, την εξάλειψη των διακρίσεων, την καλλιέργεια του αμοιβαίου σεβασμού και της συνεργασίας και την ένταξη των αλλοδαπών μαθητών και μαθητριών στην ελληνική κοινωνία (Johnson & Hallgarten, 2002, Kenway & Bullen, 2000). Για να το καταφέρει αυτό είναι απαραίτητο να εμπιστευτεί τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές - αυτούς δηλαδή που βρίσκονται στο κέντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας - και να τους δώσει την ευκαιρία να μιλήσουν, να αμφισβητήσουν και να σκεφτούν ξανά τις εκπαιδευτικές προτεραιότητες και τους στόχους του σχολείου (Ball, 2013, Fielding & Moss, 2011).

2.2. Ερευνητικό πλαίσιο

Παρά τον τεράστιο αριθμό μελετών που εστιάζουν στον αντίκτυπο της τρέχουσας κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα (βλ. ενδεικτικά έρευνες που επικεντρώνονται στις επιπτώσεις της κρίσης στην υγεία, και την πρωτοβάθμια φροντίδα: Economou et al, 2014, Kentikelenis et al 2014, Mallianou & Sarafis, 2012, Ifanti et al 2013, Lionis & Petelos, 2013, Baranouski, 2013, Kondilis et al 2013, έρευνες που επικεντρώνονται στις επιπτώσεις της κρίσης στην ποιότητα ζωής των Ελλήνων: Frangos et al 2012, Miller, 2012, Economou et al 2011, Maltezos & Pomerou, 2011, Matsaganis, 2011, Matsaganis & Leventi, 2011 κτλ.), δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς οι επιπτώσεις της κρίσης στα σχολεία, στους εκπαιδευτικούς, στους μαθητές (βλ. ωστόσο Charamis & Kotsifakis, 2015, Συνήγορος του Παιδιού, 2013, Νίκα, 2014), το πώς βιώνουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί ή οι μαθητές τις επιπτώσεις αυτές στην καθημερινή τους ζωή, προσωπική και επαγγελματική, καθώς και ο ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει η εκπαίδευση στην προσπάθεια αντιμετώπισης ορισμένων από τις καταστροφικές συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (βλ. ωστόσο Tsekeris et al., 2015, Σπηλιοπούλου, Ασημάκη, Κουστουράκης, 2016).

Θα μπορούσε να ειπωθεί δηλαδή, ότι οι «φωνές» (ο λόγος) των εκπαιδευτικών και των μαθητών και οι γνώσεις που μπορούν να προσφέρουν είναι «υποταγμένες» (subjugated knowledges), όρος ο οποίος επινοήθηκε από τον Michel Foucault για να περιγράψει τις γνώσεις και τους τρόπους που χρησιμοποιούμε για να τις αποκτήσουμε, που έχουν αγνοηθεί από τα ρεύματα της κυρίαρχης κουλτούρας, και οι οποίες συχνά βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία, κάτω από το απαιτούμενο επίπεδο γνωστικής λειτουργίας ή επιστημονικότητας (Foucault, 2003).

2.3. Σκοποί

Θέτοντας υπόψη τα παραπάνω, η έρευνα που μέρος της οποίας παρουσιάζεται σε αυτή την εισήγηση έβαλε τους εκπαιδευτικούς στο κέντρο της ερευνητικής διαδικασίας και τους έδωσε την ευκαιρία να συζητήσουν για τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν, για

το σκοπό της εκπαίδευσης και για το ρόλο της στην εποχή της κρίσης. Συγκεκριμένα, επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των εμπειριών και των νοηματοδοτήσεων των εκπαιδευτικών ως προς τις επιπτώσεις της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στη ζωή τους, αλλά και στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα γενικότερα, καθώς και στη διερεύνηση των σκέψεων και προβολών τους ως προς το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η εκπαίδευση στην αντιμετώπιση των προκλήσεων που έχουν προκύψει από την κοινωνική και οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Η παρούσα έρευνα δεν αγνόησε τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης αλλά χρησιμοποίησε την ανάλυση τους ως το σημείο έναρξης για τη διερεύνηση των πιθανοτήτων για κάτι καλύτερο πέρα από την κρίση.

2.4. Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Paulo Freire, στο βιβλίο του *Παιδαγωγική της Ελπίδας* γράφει:

Αν και σίγουρα δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την απελπισία ως απτή οντότητα, ούτε να κάνουμε τα στραβά μάτια στους ιστορικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους που εξηγούν αυτή την απελπισία - καταλαβαίνω την ανθρώπινη ύπαρξη και τον αγώνα που χρειάζεται για τη βελτίωσή της μόνο μόνο μέσα από την ελπίδα και το όνειρο. Η ελπίδα είναι μια οντολογική ανάγκη... Χωρίς ελπίδα δεν μπορούμε να ξεκινήσουμε τον αγώνα. Αλλά χωρίς αγώνα, η ελπίδα ως οντολογική ανάγκη, διαλύεται και μετατρέπεται σε απελπισία. Και η απελπισία μπορεί να μετατραπεί σε τραγική απόγνωση. Εξού και η ανάγκη για ένα είδος εκπαίδευσης στην ελπίδα.
(Freire, 1994, σελ. 2-3)

Το σημείο εκκίνησης της μελέτης αυτής είναι αυτή η οντολογική ανάγκη για ελπίδα. Ως εκ τούτου, θεωρώ ότι πρέπει να κινηθούμε πέρα από την αφηγήσεις αρνητισμού και μιζερίας προς πιο ελπιδοφόρες αφηγήσεις που θα στηρίζονται στην ευελιξία, την ευημερία και την ευτυχία (Kelsey & Armstrong, 2012). Στην παρούσα έρευνα υιοθετείται η ελπίδα ως κύρια εννοιολογική βάση, το πλαίσιο που την ενημερώνει, καθώς και ένα εργαλείο για την εξερεύνηση μιας πολιτικής των δυνατοτήτων στην εκπαίδευση (Giroux, 2003). Συγκεκριμένα, η παρούσα έρευνα βασίζεται σε μια φιλοσοφία της ελπίδας και εξετάζει τη πιθανότητα να δούμε την κρίση ως μια ευκαιρία για την εμφάνιση νέων ιστοριών και τον επαναπροσδιορισμό των στόχων μας (Gamble, 2009).

Η έννοια της ελπίδας που χρησιμοποιείται είναι πιο κοντά στην κριτική προσέγγιση της ελπίδας (Freire), στον κοινωνικό μετασχηματισμό (McInerney), και στην εννοιολόγηση της ελπίδας που προτείνει η Kitty te Riele (te Riele, 2009). Σύμφωνα με την Kitty te Riele, για να χρησιμοποιήσουμε την ελπίδα ως ένα κριτικό εννοιολογικό εργαλείο στις κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει η ελπίδα αυτή να αναγνωρίζει τις δυσκολίες της σημερινής κατάστασης πριν οραματιστεί ένα εναλλακτικό θετικό μέλλον, θα πρέπει να βρίσκεται ανάμεσα στην επιθυμία και τον σχεδιασμό, και να υποθέτει ότι οι δυσκολίες μπορούν να ξεπεραστούν.

Όπως προτείνει ο Halpin (2003, σελ. 16), «Η ελπίδα έχει ένα δημιουργικό ρόλο στην ενθάρρυνση της ανάπτυξης δημιουργικών λύσεων σε δυσεπίλυτα προβλήματα». Η ελπίδα για το μέλλον μπορεί να ενισχύσει τα κίνητρα για το παρόν καθώς και θετικές δράσεις που πιθανόν να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές (Hicks, 2014). Σε περιόδους έντονων κοινωνικών αλλαγών - σαν αυτή που βιώνουμε σήμερα στην Ελλάδα - η ελπίδα μπορεί να αποτελέσει απαραίτητο εργαλείο για την επιβίωση (ibid).

Η Ελλάδα βρίσκεται σε μια δύσκολη περίοδο μετάβασης κατά την οποία η οικονομική και ανθρωπιστική κρίση αναδιαμορφώνει τον τρόπο που σκεφτόμαστε για την κοινωνία μας και τον εαυτό μας. Στη δύσκολη αυτή περίοδο, ο ρόλος της εκπαίδευσης δεν θα μπορούσε να είναι πιο καθοριστικός. Όπως υποστηρίζει ο Apple (2013) στο βιβλίο του «Can education change society?» το σχολείο μπορεί να γίνει το μέρος στο οποίο θα λάβουν χώρα ουσιαστικές κοινωνικές αλλαγές. Τα σχολεία μπορούν να

γίνουν οι δημόσιοι χώροι στους οποίους οι νέοι θα αποκτήσουν τις δεξιότητες που θα τους βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις και να διερευνήσουν τις ελπίδες τους και τους φόβους τους για το μέλλον (Fielding & Moss, 2011). Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί, όπως εξηγεί ο David Hicks (2014), μπορεί να είναι αυτοί οι οποίοι θα συμβάλλουν στον καθορισμό μιας καινοτόμου παιδαγωγικής - μιας παιδαγωγικής της ελπίδας - η οποία θα οχυρώσει την ελπίδα και θα δώσει στους νέους τα μέσα για να ενεργήσουν με υπευθυνότητα, φαντασία και θάρρος.

2.5. Ερευνητικά Ερωτήματα

Η παρούσα εισήγηση θα επικεντρωθεί στη διερεύνηση των παρακάτω ερευνητικών ερωτημάτων:

Ποιές είναι οι αντιλήψεις των δασκάλων σχετικά με τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στην ανασυγκρότηση της κοινωνίας και της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα στην εποχή της κρίσης;

Ποια τα χαρακτηριστικά ενός υποθετικού ιδανικού σχολείου στην εποχή της κρίσης; Υπάρχουν δυνατά στοιχεία στο παρόν εκπαιδευτικό σύστημα στα οποία θα μπορούσαμε να βασιστούμε στην προσπάθειά μας να δημιουργήσουμε ένα εκπαιδευτικό σύστημα ικανό να ταιριάζει στις τρέχουσες κοινωνικές αλλαγές και να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που πηγάζουν από αυτές;

3. Μεθοδολογία

3.1. Οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές

Η κύρια οντολογική παραδοχή της έρευνας που παρουσιάζεται σε αυτή την εισήγηση είναι ότι το κοινωνικό νόημα δεν είναι σταθερό αλλά ρευστό, και συμμετέχει σε μια συνεχιζόμενη διαδικασία δημιουργίας και αναδημιουργίας, είτε για να διατηρηθεί ως έχει, είτε για να αλλάξει. Όπως υποστηρίζει ο Mead (1936), «το νόημα δεν ενυπάρχει στα πράγματα, ούτε έχει οριστεί από τον Θεό, μάλλον είναι ένα πολιτιστικό προϊόν το οποίο παράγεται από άτομα τα οποία ζουν και δρουν σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους» (Shalin, 1991, σ. 237). Επιστημολογικά, η παρούσα έρευνα θεωρεί ότι ο κόσμος μπορεί να γίνει αντιληπτός μόνο μέσα από ένα ειδικό φακό, ο οποίος σχηματίζεται και αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνία. Δεν υπάρχουν γεγονότα για τον κόσμο που δεν παράγονται, κατά κάποιο τρόπο, κοινωνικά ή δεν εξαρτώνται από τις συμβάσεις της κοινωνίας.

Θεωρητικά, η μεθοδολογία και ο σχεδιασμός της έρευνας επηρεάστηκε από την ερμηνευτική προσέγγιση. Η ερμηνευτική προσέγγιση στην κοινωνική και εκπαιδευτική έρευνα ξεκινά από την παραδοχή ότι η πρόσβαση στην κοινωνική πραγματικότητα είναι δυνατή μόνο μέσω διαφορετικών κοινωνικών κατασκευών ή μέσων όπως είναι η γλώσσα, η ατομική και συλλογική συνείδηση ή τα κοινά νοήματα και οι κοινές αναπαραστάσεις (διυποκειμενικότητα) (Creswell, 1998). Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει ότι όλη η ανθρώπινη δράση είναι σημαντική και θα πρέπει, συνεπώς, να ερμηνεύεται και να κατανοείται στο πλαίσιο των κοινωνικών πρακτικών (Charmaz, 2006, Usher, 1996).

Τέλος, στην έρευνα αυτή, ακολουθήθηκαν οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές που βασίζονται σε μια επιστημολογία της οπτικής (standpoint epistemology). Η επιστημολογία της οπτικής χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη Βόρεια Αμερική από φεμινίστριες ερευνήτριες, οι οποίες θέλησαν να δώσουν φωνή στις εμπειρίες περιθωριοποιημένων ομάδων (Collins, 2008). Η επιστημολογία της οπτικής και οι διάφορες επιστημολογίες που αντλούν από αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως μια κίνηση προς πιο τοπικές και πλαισιωμένες γνώσεις που αντλούν από τις απόψεις και τις εμπειρίες ομάδων των οποίων οι φωνές δεν είναι κυρίαρχες. Μπορεί επίσης, να

θεωρηθεί ως μια επιστημολογία η οποία παρέχει στους ερευνητές νέους τρόπους με τους οποίους μπορούν να προσεγγίσουν τη γνώση, να διερευνήσουν ερωτήματα, να ευαισθητοποιήσουν, και να επιφέρουν αλλαγές (Skeggs, 1994).

Χρησιμοποιώντας την επιστημολογία της οπτικής στην έρευνα αυτή, επέλεξα να απομακρυνθώ από έναν ορθόδοξο εμπειρικό αναλυτικό τρόπο μελέτης και να επικεντρωθώ σε μια οπτική της ελπίδας, πέρα και ενάντια στον αυτοκαταστροφικό λόγο της απελπισίας που δεσπόζει στο σημερινό πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης και της δημόσιας ζωής. Μέσα από την οπτική της ελπίδας, είχα την πρόθεση να ψάξω για «διεξόδους» της κρίσης, δίνοντας φωνή στις ανησυχίες, στις αγωνίες, αλλά και στις ελπίδες των εκπαιδευτικών.

3.2. Ερευνητική προσέγγιση και τεχνικές συλλογής δεδομένων

Ο στόχος της έρευνας αυτής δεν ήταν η γενίκευση των συμπερασμάτων της αλλά η προσπάθεια να ρίξει φως στις εμπειρίες, νοηματοδοτήσεις και προβολές στον λόγο μερικών εκπαιδευτικών. Η φύση της έρευνας και ο σκοπός της υποδηλώνει μια έμφαση στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους τα άτομα ερμηνεύουν τον κοινωνικό τους κόσμο και εντάσσονται σε αυτόν - σκοπός που οδήγησε στην επιλογή της ποιοτικής μεθοδολογίας έρευνας (Gillborn, 2010).

Για τη συλλογή των δεδομένων της συγκεκριμένης έρευνας χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της ημιδομημένης συνέντευξης. Η τεχνική αυτή ήταν σύμφωνη με τις οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές της παρούσας έρευνας και κρίθηκε ως η πιο ενδεδειγμένη διότι, σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, είναι πολύ βοηθητική στη συλλογή δεδομένων τα οποία έχουν να κάνουν με σημασίες πολύπλοκες και εξαιρετικά δύσκολες να προσεγγιστούν (Rapley, 2004, Johnson, 2002).

Συγκεκριμένα, η τεχνική της ημιδομημένης συνέντευξης κρίθηκε ως η καταλληλότερη για την παρούσα έρευνα λόγω των όσων μπορεί να αποκαλύψει σχετικά με το πώς βιώνουν οι εκπαιδευτικοί τις επιπτώσεις της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Warren (2002), στις κοινωνικές έρευνες, η τεχνική της συνέντευξης προσφέρει ένα μέσο για τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους τα υποκείμενα ερμηνεύουν τον κόσμο και τη θέση τους μέσα σε αυτόν. Επιπλέον, ταιριάζει σε έρευνες που προσπαθούν να κατανοήσουν κοινωνικές διαδικασίες σε μια σχετικά παρθένα περιοχή έρευνας, γιατί δίνει τη δυνατότητα προσέγγισης του ερευνητικού πεδίου με πολύ ανοιχτό τρόπο (Flick, 2009).

3.3. Πεδίο και κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τέσσερα σχολεία της Αθήνας: δύο Δημοτικά, ένα Γυμνάσιο και ένα Λύκειο. Η επιλογή των σχολείων δεν ήταν τυχαία. Δύο από τα σχολεία που επιλέχθηκαν βρίσκονταν σε μια περιοχή πολύ κοντά στο κέντρο της Αθήνας με μεγάλα ποσοστά μαθητών από οικογένειες μεταναστών και από ελληνικές οικογένειες χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων. Τα άλλα δύο σχολεία βρίσκονταν σε νότια προάστια της Αθήνας με μαθητές κυρίως από ελληνικές οικογένειες μεσαίας κοινωνικο-οικονομικής τάξης και με μικρό ποσοστό αλλοεθνών μαθητών.

Η δειγματοληψία, η επιλογή δηλαδή των κοινωνικών υποκειμένων μιας έρευνας, αν και η σημασία της έχει υποβαθμιστεί από πολλούς ερευνητές, είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία σε μια ποιοτική έρευνα γιατί έχει άμεσες συνέπειες στο αν και σε ποιο βαθμό μπορούν να είναι έγκυρα τα συμπεράσματά της (Mason, 2002). Στην ποιοτική μεθοδολογία το ζητούμενο στη δειγματοληψία δεν είναι τόσο η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, αλλά η δυνατότητά του να ρίξει φως στα υπό ανάλυση ζητήματα (Gerson & Horowitz, 2002, Mason, 2002). Στην παρούσα έρευνα ο αριθμός των κοινωνικών υποκειμένων ήταν περιορισμένος και η δειγματοληψία

σκόπιμη (Patton, 2002). Συγκεκριμένα, πήραν μέρος 16 εκπαιδευτικοί, 8 γυναίκες και 8 άντρες, με διαφορά στα χρόνια εργασίας.

3.4. Δεοντολογικά Ζητήματα

Στην έρευνα αυτή ακολουθήθηκαν οι κατευθυντήριες γραμμές δεοντολογίας του Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων, της Βρετανικής Εταιρείας Εκπαιδευτικής Έρευνας (BERA, 2011) και της Βρετανικής Ένωσης Κοινωνιολόγων (BSA, 2002). Οι συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές δεοντολογίας επιλέχθηκαν ως κατάλληλες να βοηθήσουν στη στάθμιση όλων των πτυχών της διαδικασίας διεξαγωγής εκπαιδευτικής έρευνας, και στη διεξαγωγή μιας ηθικά αποδεκτής έρευνας τα αποτελέσματα της οποίας θα είναι έγκυρα και αξιόπιστα.

Συγκεκριμένα, ακολουθήθηκε μια αναστοχαστική προσέγγιση απέναντι στον σκοπό της έρευνας, την πρόθεση, τη στάση, τις απαιτήσεις της, καθώς και απέναντι στα αποτελέσματά της (Delanty, 2005, Bourdieu, 2004, Gray, 2003). Επιπλέον πάρθηκαν τα απαραίτητα μέτρα έτσι ώστε να εξασφαλιστεί ότι όλοι οι συμμετέχοντες γνώριζαν ότι αποτελούσαν υποκείμενα έρευνας, κατανοούσαν τους λόγους και τη διαδικασία της έρευνας στην οποία επρόκειτο να εμπλακούν, συμπεριλαμβανομένου του λόγου για τον οποίο η συμμετοχή τους κρίνονταν απαραίτητη, πώς θα χρησιμοποιηθεί η έρευνα, και πώς και σε ποιον θα παρουσιαστεί (BERA, 2011). Επιπλέον οι συμμετέχοντες της έρευνας ενημερώθηκαν για το δικαίωμά τους να αποσυρθούν σε οποιοδήποτε στάδιο της διαδικασίας, για οποιονδήποτε λόγο, ανά πάσα στιγμή.

Επιπρόσθετα, διασφαλίστηκε η ανωνυμία των συμμετεχόντων της έρευνας και το απόρρητο των θέσεων των σχολείων τους, και χρησιμοποιήθηκαν μόνο τα απαραίτητα για την έρευνα «ευαίσθητα» (σύμφωνα με τον ορισμό της αρχής προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα) δεδομένα που αφορούν τη φυλετική/εθνοτική καταγωγή, τα πολιτικά φρονήματα, τις θρησκευτικές (ή παρόμοιες) πεποιθήσεις (Νόμος 2472/1997).

4. Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών

4.1. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην εποχή της κρίσης

Σχεδόν όλοι οι εκπαιδευτικοί που πήραν μέρος στην έρευνα αυτή υποστήριξαν ότι το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανασυγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας, κυρίως εξοπλίζοντας τις μελλοντικές γενιές με τις βασικές αρχές, τις δεξιότητες, τις γνώσεις και τις ικανότητες που χρειάζονται για να επιβιώσουν, να ανθίσουν, να αντιμετωπίσουν τις ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές, και να συμβάλλουν σε ένα πιο βιώσιμο μέλλον, αλλά και προωθώντας την ελπίδα, την ευτυχία, την αισιοδοξία και την κοινωνική ανανέωση. Πολλοί βέβαια εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι ακόμη και αν η εκπαίδευση έχει σημαντικό ρόλο να παίξει στη σημερινή εποχή της κρίσης, δεν μπορεί να λύσει όλα τα προβλήματα της κοινωνίας. Η ελληνική κοινωνία θα πρέπει επίσης να είναι πρόθυμη να αναλάβει τις ευθύνες που της αντιστοιχούν. Η εκπαίδευση θα πρέπει να είναι μέρος μιας γενικότερης προσπάθειας αλλαγών (Ball, 2013).

Προκειμένου όμως η εκπαίδευση να διαδραματίσει τον σημαντικό αυτό ρόλο της θα πρέπει πρώτα να αναγνωριστεί ως ένα ένα πολιτικό και δημοκρατικό ζήτημα, και το εκπαιδευτικό σύστημα να υποβληθεί σε σοβαρές αλλαγές τόσο στον τρόπο λειτουργίας του, τη διαχείριση και τη χρηματοδότηση, όσο και στο γενικότερο σύστημα μάθησης, τους στόχους του, το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών και των σχολικών βιβλίων.

Κατά την άποψη των εκπαιδευτικών το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έχει ανάγκη από ριζικές αλλαγές οι οποίες θα πρέπει να σχεδιασθούν από ανθρώπους που είναι

ειδικοί στον τομέα της εκπαίδευσης και κατανοούν την αξία της και όχι από γραφειοκράτες, όπως επίσης και από ανθρώπους που γνωρίζουν καλά την ελληνική κοινωνία. Επιπλέον, σύμφωνα με τη γνώμη αρκετών εκπαιδευτικών, θα πρέπει να απομακρυνθούμε από το νεοφιλελεύθερο μοντέλο, το συντομότερο δυνατό, και να σταματήσουμε την αντιγραφή προγραμμάτων από το εξωτερικό, από χώρες που δεν έχουν καμία σχέση με την Ελλάδα.

4.2. Ένα ιδανικό υποθετικό εκπαιδευτικό σύστημα

Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς που πήραν μέρος στην έρευνα, στην Ελλάδα χρειαζόμαστε ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα και μια διαφορετική παιδαγωγική. Χρειαζόμαστε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που να είναι σε θέση να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του ελληνικού λαού, να συμβάλει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας με επαρκή ευρύτητα, και να προετοιμάσει τους νέους για το μέλλον.

Συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί στην προσπάθειά τους να ονειρευτούν το ιδανικό εκπαιδευτικό σύστημα μίλησαν για ένα ανοιχτό και δημοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο θα καλύπτει τις ανάγκες των μαθητών, των εκπαιδευτικών, των γονέων και της κοινότητας, θα προωθεί το σεβασμό στη διαφορετικότητα του άλλου, θα διαμορφώνει μια πιο ανεκτική αντίληψη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και θα εμπνέει συμπιλίωση και ειρήνη, θα δίνει έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη, το σεβασμό των άλλων, την ισότητα, την ελευθερία, την πολιτική τόλμη και το συλλογικό καλό, θα κινητοποιεί τους μαθητές να σκέφτονται κριτικά, να αμφισβητούν, να έχουν πάθος για τη γνώση, περιέργεια, να νοιώθουν τη χαρά της δημιουργίας, θα είναι συνδεδεμένο με την κοινότητα με άμεσους και πρακτικούς τρόπους, και με τις ζωές, τις ελπίδες και τα όνειρα των μαθητών, των γονέων και των εκπαιδευτικών, θα αναπτύσσει την αυτοεκτίμηση των μαθητών, και δεν θα είναι εργοστάσιο εξετάσεων αλλά κοινότητα ανακάλυψης.

Σε αυτό το ιδανικό υποθετικό εκπαιδευτικό σύστημα οι εκπαιδευτικοί: θα είναι δημιουργικοί, παθιασμένοι, αφοσιωμένοι, ενημερωμένοι σχετικά με τις τελευταίες εξελίξεις στην κοινωνία αλλά και την εκπαίδευση, τις διαφορετικές ανάγκες και δυνατότητες των παιδιών, θα έχουν εμπιστοσύνη στις ικανότητές τους, καθώς και υψηλό ηθικό, αυτοεκτίμηση, θετική ενέργεια και το κίνητρο για να καινοτομούν και να αναπτύσσουν πρακτικές που βελτιώνουν τη μάθηση, θα υποστηρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και θα ενθαρρύνουν τους μαθητές να συμμετέχουν ενεργά στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, θα συνεργάζονται μεταξύ τους αλλά και μεταξύ των άλλων μελών του σχολείου όπως βοηθούς διδασκαλίας, μαθητές, γονείς, και με εξωτερικούς παράγοντες από την ευρύτερη κοινότητα. Το όραμα των εκπαιδευτικών για το ιδανικό εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα και οι προτάσεις τους θα μπορούσαν να αποτελέσουν ατζέντα για συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων.

4.3. Τα δυνατά στοιχεία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος

Αν θέλουμε να δημιουργήσουμε ένα εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο να ανταποκρίνεται στις τρέχουσες μείζονες κοινωνικές αλλαγές και να στοχεύει στην αντιμετώπιση των δύσκολων συνθηκών που βιώνουμε στην Ελλάδα σήμερα, θα είχε νόημα, αντί να ξεκινήσουμε από το μηδέν, να σχεδιάσουμε προσεκτικά μεταρρυθμίσεις οι οποίες να βασίζονται στα δυνατά στοιχεία του παρόντος εκπαιδευτικού συστήματος (Tyack & Cuban, 1995).

Σχεδόν όλοι οι εκπαιδευτικοί που πήραν μέρος στην παρούσα έρευνα απάντησαν ότι στο ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα ενυπάρχουν πολλά δυνατά στοιχεία: ο δημόσιος και υποχρεωτικός χαρακτήρας του, τα προγράμματα και τα σεμινάρια που γίνονται με στόχο την ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών αλλά και ολόκληρου του συστήματος, η βιωματική επικοινωνιακή μέθοδος διδασκαλίας, το καινούριο σύστημα

αξιολόγησης, το υψηλό επίπεδο των μαθητών και το εκπαιδευτικό προσωπικό. Συγκεκριμένα για το εκπαιδευτικό προσωπικό, ανέφεραν το πολύ καλό επίπεδο μόρφωσης, την καλή γνώση του αντικειμένου τους, τον ευσυνείδητο χαρακτήρα τους, την αξιοπρέπεια, και τις αξίες τους, όπως την αλληλεγγύη, τον αλτρουισμό, την πρωτοβουλία, την υπερηφάνεια, και κυρίως το φιλότιμο.

Οι απόψεις αυτές έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις απόψεις ορισμένων από τους εκπαιδευτικούς που περιγράφουν πώς η κρίση έχει ως αποτέλεσμα τη διάβρωση της αλληλεγγύης και της ελπίδας, το τέλος της υπερηφάνειας, και έχει προκαλέσει μόνο απελπισία και απόγνωση. Σαφώς, υπάρχουν δύο ή και περισσότερες ομάδες εκπαιδευτικών με διαφορετικές απόψεις. Κάποιοι εκπαιδευτικοί εστιάζουν στα αρνητικά αποτελέσματα της κρίσης και δυσκολεύονται να ονειρευτούν τον μετασχηματισμό της εκπαίδευσης και της ευρύτερης κοινωνίας, κάποιοι άλλοι βλέπουν ακόμα ζωντανή την ελπίδα και ονειρεύονται ένα καλύτερο μέλλον. Υπάρχουν και κάποιοι, σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς που πήραν μέρος στην έρευνα, που «δεν τους νοιάζει».

Αν οι εκπαιδευτικοί στην Ελλάδα καταφέρουν να ξεπεράσουν την απόγνωση και την απελπισία που νιώθουν, και χρησιμοποιήσουν τα δυνατά στοιχεία του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος, αξιοποιήσουν και ενισχύσουν τις προσπάθειες που κάποιοι εκπαιδευτικοί ήδη κάνουν, και ακολουθήσουν μια παιδαγωγική της ελπίδας, τότε πιθανόν να είναι σε θέση να εργαστούν για τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα είναι ικανό να προετοιμάσει τους μαθητές να σκέφτονται πιο κριτικά και δημιουργικά για το μέλλον. Επιπλέον, αν η ελπίδα αντικαταστήσει τις αρνητικές αντιλήψεις αλλά και τους αφελείς και ανέφικτους «ευσεβείς πόθους» ενός μεγάλου ποσοστού των εκπαιδευτικών, μπορεί να αποδειχθεί σημαντικό εργαλείο που θα βοηθήσει τους εκπαιδευτικούς να εργαστούν προς ένα καλύτερο μέλλον βασισμένο σε μια ρεαλιστική εκτίμηση των τρεχουσών συνθηκών (Rorty, 1999, te Riele, 2009).

5. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση ορισμένων από τις καταστροφικές συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, και να βοηθήσει την ελληνική κοινωνία να αντιμετωπίσει μερικά από τα προβλήματα που την οδήγησαν στην παρούσα κρίση, αλλά μόνο εάν υποστεί σημαντικές και ριζικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές θα πρέπει να ξεκινήσουν από τις ίδιες τις ρίζες του εκπαιδευτικού συστήματος, από τη βασική έννοια και το σκοπό της εκπαίδευσης.

Αυτό που προτείνουν οι εκπαιδευτικοί για το ρόλο και το σκοπό της εκπαίδευσης δεν είναι κάτι καινούριο, υπάρχει ένα τεράστιο σώμα βιβλιογραφίας σχετικά με αυτά τα θέματα. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ωστόσο, ότι είναι πολύ θετικό και αισιόδοξο το γεγονός ότι κάποιοι εκπαιδευτικοί παρά τις δραματικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν καθημερινά στη ζωή τους και στη δουλειά τους εξακολουθούν να διατηρούν μια αίσθηση ελπίδας, να βλέπουν ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έχει δυνατά στοιχεία, και να προτείνουν δυνατότητες για ένα διαφορετικό και καλύτερο εκπαιδευτικό σύστημα.

Αυτό που πρέπει να διερευνήσουμε τώρα είναι κατά πόσον είναι πραγματοποιήσιμες οι αλλαγές που προτείνουν οι εκπαιδευτικοί. Μέσα από την έρευνά μου, προσπάθησα να φέρω σε επαφή τις απαισιόδοξες και τις αισιόδοξες φωνές, και να ξεκινήσω μια συζήτηση σχετικά με το πώς μπορούμε να βελτιώσουμε το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έτσι ώστε να είναι σε θέση να προσφέρει τόσο έναν νέο τρόπο σκέψης, όσο και την ίδια την ελπίδα. Αυτή η συζήτηση θα μπορούσε ενδεχομένως να λειτουργήσει ως βάση για περαιτέρω έρευνα.

6. Βιβλιογραφία

- Apple, M. W. (2013). *Can Education Change Society?* London and New York: Routledge.
- Ασκούνη, Ν. (2013). 'Εκδημοκρατισμός και κρίση στην ελληνική εκπαίδευση'. *Η Αυγή*, 22 Δεκεμβρίου 2013.
- Ball, S. J. (2013). *Education, justice and democracy: The struggle over ignorance and opportunity*. London: CLASS.
- Baranouski, E. M. (2014). 'The Impact of the Greek Financial Crisis: The Neoliberal Response and Resulting Public Health Challenges'. *Harvard Health Policy Review*, 14 (1), 21-22.
- BERA - British Educational Research Association. (2011). *Revised Ethical Guidelines for Educational Research*. [Online]. Available at: <https://www.bera.ac.uk/wp-content/uploads/2014/02/BERA-Ethical-Guidelines-2011.pdf> [Last accessed 23 February 2015.]
- Bourdieu, P. (2004). *Science of Science and Reflexivity*. Cambridge: Polity Press.
- British Sociological Association (2002). *Statement of Ethical Practice- March 2002 (Appendix updated May 2004)*. [Online]. Available at: <http://www.britisoc.co.uk/NR/rdonlyres/801B9A62-5CD3-4BC2-93E1-FF470FF10256/0/StatementofEthicalPractice.pdf> [Last accessed 7 February 2015.]
- Canadell, R. (2013). 'The destruction of public education in Spain'. In K. Jones (Ed.), *Education and Europe: the Politics of Austerity*. London: Radicaledbooks.
- Charamis, P. & Kotsifakis, T. (2015). 'School and Young People in Greece at Times of Crisis: the repercussions of Memorandum policies'. *FORUM*, 57 (2), 135-146.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: SAGE Publications.
- Christodoulakis, N., Leventi, C., Matsaganis, M., & Monastiriotes, V. (2011). 'The Greek crisis in focus: Austerity, recession and paths to recovery'. [Online]. *GreeSE, Special Issue. Hellenic Observatory*. Available at: <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/GreeSE/GreeSE%20Special%20Issue.pdf> [Last accessed April 2014.]
- Collins, P. H. (2008). *Black Feminist Thought. Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. London: Routledge
- Creswell, J. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing Among Five Traditions*. London: SAGE Publications.
- Delanty, G. (2005). *Social Science: Philosophical and Methodological Foundations. Second edition*. Maidenhead: Open University Press.
- Economou C., Kaitelidou D., Kentikelenis A., Sissouras A., Maresso A., (2014). 'The impact of the financial crisis on health and the health system in Greece'. In S. Thomson, M. Jowett, T. Evetovitis, P. Mladovsky, A. Maresso, J. Figueras (Eds), *The impact of the financial crisis on health and health systems in Europe*. Copenhagen: European Observatory on Health Systems and Policies (in press).
- Economou, M., Madianos, M., Peppou, L. E, Patelakis, A., Stefanis, C. N. (2013). 'Major depression in the era of economic crisis: a replication of a cross-sectional study across Greece'. *J Affect Disord*, 145 (3), 313.

- Education in Crisis (2014). [Online]. Greece Available at: <http://www.educationincrisis.net/country-profiles/europe/item/414-greece> [Last accessed 24 February 2015.]
- Fielding, M. & Moss, P. (2011). *Radical Education and the Common School*. London: Routledge.
- Flick, U. (2009). *An Introduction to Qualitative Research*. London: SAGE Publications.
- Foucault, M. (2003). *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975-76*. New York: Picador.
- Frangos, C., Sotiropoulos, I., Orfanos, V., Toudas, K., Gkika, E. (2012). 'The effects of the Greek Economic Crisis on Eating Habits and Psychological Attitudes of Young People: A Sample Survey Among Greek University Students'. *Proceedings of the World Congress on Engineering*.
- Freire, P. (1994). *Pedagogy of Hope*. London : Continuum
- Ζαμπαρούκου, Σ. & Κούση, Μ. (Επιμ.) (2015). *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πεδίο.
- Gamble, A. (2009). *The spectre at the feast*. London: Palgrave Macmillan.
- Gerson, K. & Horowitz, R. (2002). 'Observation and Interviewing'. In T. May (Ed.) (2002). *Qualitative Research in Action*. London: SAGE Publications.
- Gillborn, D. (2010). 'The colour of numbers: Surveys, statistics and deficit-thinking about race and class'. *Journal of Education Policy*, 25 (2), 253-276.
- Giroux, H. (2003). 'Utopian thinking under the sign of neoliberalism: towards a critical pedagogy of educated hope'. *Democracy & Nature*, 9 (1), 91-105.
- Gray, A. (2003). *Research Practice for Cultural Studies*. London: SAGE Publications.
- Halpin, D. (2003). *Hope and Education*. London: Routledge Falmer.
- Hicks, D. (2014). *Educating for Hope in Troubled times. Climate change and the transition to a post-carbon future*. London: Institute of Education Press.
- Ifanti, A. A., Argyriou, A. A., Kalofonou, F. H. & Kalofonos, H. P. (2013). 'Financial crisis and austerity measures in Greece: Their impact on health promotion policies and public health care'. [Online]. *Health Policy*. Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.healthpol.2013.05.017> [Last accessed 22 February 2015.]
- Innes, R. (2013). 'Italian Education: Between Reform and Restoration'. In K. Jones (Ed.), *Education and Europe: the Politics of Austerity*. London: Radicaledbooks.
- Johnson, J. M. (2002). 'In-Depth Interviewing'. In J. F. Gubrium & J. A. Holstein (Eds), *Handbook of Interview Research*. London: SAGE Publications.
- Johnson, M. & Hallgarten, J. (2002). 'The future of the teaching profession '. In Johnson, M. & Hallgarten, J. (Eds), *From Victims of Change to Agents of Change: The future of the teaching profession*. London: Institute for Public Policy Research.
- Kelsey, E., & Armstrong, C. (2012). Finding hope in a world of environmental catastrophe. In A. Walsh & P. B. Corcoran (Eds). *Learning for Sustainability in Times of Accelerating Change*. Wageningen Academic Publishers' Education and Sustainable Development Series, Newfoundland.
- Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. (2014). 'Greece's health crisis: from austerity to denialism'. *The Lancet*, 383 (9918), 748-753.

- Kenway, J. & Bullen, E. (2000). 'Education in the Age of Uncertainty: an eagle's eye-view'. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 30 (3), 265-273.
- Kondilis, E., Giannakopoulos, S., Gavana, M., Ierodiakonou, I., Waitzkin, H., Benos, A., (2013). 'Economic Crisis, Restrictive Policies, and the Population's Health and Health Care: The Greek Case'. *Public Health Ethics*, 103 (6), 973-980.
- Lionis, C. & Petelos, E. (2013). 'The Impact of the Financial Crisis on the Quality of Care in Primary Care: An Issue that Requires a Prompt Attention'. *Quality in Primary Care*, 21, 269-273.
- Malliarou, M. & Sarafis, P. (2012). 'The financial crisis'. [Online]. *Rostrum of Asclepius*, 11 (2), Available at: <http://hypatia.teiath.gr/xmlui/handle/11400/4201> [Last accessed 17 May 2015.]
- Maltezos, R. & Pomeroy, R., (2013). 'Crisis-hit Greece sets up first 'drug consumption' centre'. [Online]. *Reuters*, Available at: <http://www.reuters.com/article/2013/11/25/us-greece-drugs-idUSBRE9A00VF20131125> [Last accessed 17 May 2015.]
- Mason, J. (2002). *Qualitative Researching*. London: SAGE Publications.
- Matsaganis, M. (2011). 'The welfare state and the crisis: the case of Greece'. *Journal of European Social Policy*, 21(5), 501-512.
- Matsaganis, M. & Leventi, C. (2011a). 'The Distributional impact of the Crisis in Greece'. *EUROMOD Working Paper No. EM3/11*.
- Miller, J. (2012). 'Greece's diet crisis: Greeks abandon traditional foods, and an obesity epidemic is the result'. [Online]. *Marketplace*. Available at: <http://www.marketplace.org/topics/sustainability/food-9-billion/greeces-diet-crisis-greeks-abandon-traditional-foods-and> [Last accessed 15 May 2015.]
- Νίκα, Π. (2014). *Παγκόσμια κρίση και εκπαίδευση. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην εκπαίδευση και στο έργο των εκπαιδευτικών*. Αδημοσίευτη διατριβή. Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Νόμος 2472/1997. *Αρχή προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://www.dpa.gr/portal/page?pageid=33,123437&dad=portal>*
- Νόμος (3833/2010): 'Προστασία της εθνικής οικονομίας – Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης'. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <https://www.forin.gr/laws/law/2750/prostasia-ths-ethnikhs-oikonomias---epeigonta-metra-gia-thn-antimetwpish-ths-dhmosionomikhs-krisis>
- Paraskevoudou, I., & Morgan, W. J. (2011). *Greek education and the financial crisis*. Grundfragen und Trends International.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rapley, T. (2004). 'Interviews'. In C. Seale, G. Gobo, J. Gubrium & D. Silverman (Eds), *Qualitative Research Practice*. London: SAGE Publications.
- Rorty, R. (1999). *Philosophy and Social Hope*. London: Penguin.
- Σιάνου, Ε. (2014). 'Εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ'. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Έκδοση: 1.0. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://ecourse.uoi.gr/course/view.php?id=1138>.

- Σπηλιοπούλου, Γ., Ασημάκη, Α., Κουστουράκης, Γ. (2016). 'Οι απόψεις μαθητών ιδιωτικών σχολείων για την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της στην ελληνική κοινωνία'. 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. Ρόδος
- Συνήγορος του παιδιού (2013). *Οι συνέπειες της κρίσης στη ζωή των μαθητών: έρευνα των εφήβων συμβούλων του Συνήγορου του Παιδιού*. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://www.0-18.gr/gia-megaloyis/nea/oi-synepeies-tis-krisis-sti-zoi-ton-mathiton-ereyna-ton-efibon-symboylon-toy-synigoroy-toy-paidioyGreek>.
- Shalin, D. (1991). 'The Pragmatic Origins of Symbolic Interactionism and the Crisis of Classical Science'. *Studies in Symbolic Interaction*, 12, 223–51.
- Shusterman, R. (1999) (Ed.). *Bourdieu. A critical Reader*. Oxford: Blackwell.
- Skeggs, B. (1994). 'Situating the Production of Feminist Ethnography.' In M. Maynard & J. Purvis (Eds), *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*, London: Taylor & Francis.
- te Rielle, K. (2009). 'Pedagogy of hope'. In K. te Rielle (Ed.), *Making Schools Different. Alternative Approaches to Educating Young People*. London: SAGE Publications.
- Tsekeris, C., Pinguli, M., Georga, E. (2015). 'Young People's Perceptions of Economic Crisis in Contemporary Greece: A Social Psychological Pilot Study'. *Hellenic Foundation for European & Foreign Policy*. Research Paper No 19, November 2015.
- Tyack, D. & Cuban, L. (1995). *Tinkering toward Utopia: A Century of Public School Reform*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Usher, R. (1996). 'A critique of the neglected epistemological assumptions of educational research'. In D. Scott & R. Usher (Eds), *Understanding Educational Research*. London and New York: Routledge.
- Warren, C. A. (2002). 'Qualitative Interviewing'. In J. F. Gubrium, & J. A. Holstein, (Eds), *Handbook of Interview Research*, London: SAGE Publications.
- Zambeta, E. (2014). 'Education in times of crisis'. *Education Inquiry*, 5 (1), 1-6.
- Zambeta, E. & Kolofousi, A. (2014). 'Education and social solidarity in times of crisis: the case of voluntary shadow education in Greece'. *Education Inquiry*, 5 (1), 69-88.